امکان‌سنجی مجاورت مساجد شیعه و سنی با رویکرد افزایش پایداری اجتماعی
(مطالعهٔ موردی: مساجد جامع شهر گنبد کاووس)

مهدی حمزه‌نژاد[1] * (نویسنده مسئول)، شکوفه واحددهکردی[2]

[1] استادیار گروه معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت، تهران، ایران
[2] کارشناس ارشد معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد شوشتر

(تاریخ دریافت: ۹۶/۰۴/۱۹ تاریخ پذیرش: ۹۶/۰۸/۱۰)

چکیده

دین اسلام در گذر زمان شاهد پیدایش فرقه‌های متعدّدی بوده است. به نظر می‌رسد انشعاب‌های دینی و فرقه‌ای غالباً با کشمکش‌ها و ناپایداری اجتماعی همراه است. این نکته نیاز به شناخت و نزدیکی فرقه‌های مذهبی را به یکدیگر به شیوه‌ای حقیقی و پایدار بیش‌تر می‌کند. مساجد به عنوان پایگاهی برای گردهمایی مسلمانان، مکان‌هایی برای تحولات، بویژه حل اختلاف‌ها و آسیب‌های اجتماعی بوده است. پایین بودن سطح تعاملات اجتماعی بین مذاهب دینی و ایجاد مساجد با تقابل مکانی و هوّیتی در شهرهای چند مذهبی به عنوان مسأله اصلی این تحقیق مطرح شد. این مقاله در پی پاسخگویی به این سؤال است که چه شکلی از مجاورت مساجد فرقه‌های تشیّع و تسنّن، باعث تقویت وحدت و بهبود روابط میان‌فرقه‌ای و اجتماعی و جلوگیری از بحران در کشور می‌شود؟. روش تحقیق، شیوهٔ استدلالی-تحلیلی و نظرسنجی و مصاحبه در دو سطح خبرگان و عموم مردم انتخاب شد. برای دست‌یابی به هدف تحقیق، ابتدا مبانی و کارکردهای اجتماعی مساجد و آسیب‌های تعدد فرق و فرقه‌گرایی بر روابط اجتماعی مطرح و سپس با روش پیمایش و مصاحبهٔ ساختاریافته مجاورت مساجد و شیوه‌های ترکیب مساجد امکان‌سنجی شده است. جمعیّت آماری این پژوهش، معماران و جامعه‌شناسان و عالمان دینی دو فرقه و مردم حاضر در مساجد بودند. نتیجهٔ تحقیق حاکی از آن است که اکثریت پاسخگویان بر مجاورت مساجد فرقه‌های تشیّع و اهل‌تسنن و تأثیر مستقیم آن بر تعاملات اجتماعی تأکید دارند، ضمن این‌که نقش مؤلفه‌های کالبدی و محیط فیزیکی به عنوان بستر شکل‌گیری روابط ساده و پیچیدهٔ اجتماعی را نمی‌توان نادیده گرفت، از میان چهار رویکرد جدایی کامل، هم‌جواری، هم‌جواری نیمه‌ترکیبی و یکپارچگی، رویکرد هم‌جواری نیمه ترکیبی مورد اشاره و توجّه قرار گرفت. البته این رویکرد هم در سنت تاریخی و هم در آرای اسلام‌شناسان وحدت‌گرای معاصر به وفور دیده می‌شود.

واژگان کلیدی: : مسجد، تعاملات اجتماعی، پایداری اجتماعی، شیعه، اهل سنت.

* *E-Mail: hamzenejad@iust.ac.ir*

Archive of SID
www.SID.ir

مقدّمه

دیـن همـواره نیرومندترین عامـل ایجاد نظم و ثبـات در ابعاد گوناگـون روابط اجتماعی بوده اسـت و باورهـای مذهبی، تداوم اجتماع را از طریق معنابخشـی به حیات جمعی و قاعده‌مندسازی مناسـبات گروهی، تضمیـن کرده‌اند (حاجیانـی، ۱۳۸۳). فضای شـهری موفق، ارتباط مسـتقیمی با میـزان اسـتفاده از آن فضا و حضور انسـان در آن دارد. در واقع نتیجه معمـاری موفق، افزایش تعاملات اجتماعی و همبسـتگی انسان‌ها اسـت (بهزادفر، ۱۳۹۲). مسـجد به عنوان اوّلین و با اهمیّت‌ترین نهاد اجتماعی مسـلمانان دارای وظایـف و کارکردهای چندی اسـت؛ به‌گونـه‌ای که افزون بـر مهم‌ترین کارکرد آن عبادت، فعالیّت‌های آموزشـی، نظامی و سیاسـی نیز در آن جریان داشـته است. مسـاجد بزرگ به ویژه در سـده‌های میانه، فعالیّت‌های گسـتردهٔ از فعالیّت‌های غیر عبادی داشـتند (هیلن براند، ۱۳۸۰: ۴۲). مسـجد نه تنها به عنوان جایگاه اصلی اجتماع مؤمنان برای برگزاری مراسـم مذهبی مورد اسـتفاده بود، بلکه کانون معارف و احکام اسـلامی، مرکز جهاد تبلیغاتی و ارشـادی، قرارگاه سیاسی و ادارهٔ دولت نیز به شمار می‌رفت (زرگر و دیگـران، ۱۳۸۶: ۱۴). ایـن مکان در روز دسـت کم دو بار محل تجمّع انسـان‌هایی با یک باور مشترک است و حس «همبستگی اجتماعـی» میان آن‌ها را تقویت می‌کند. شـاید بتـوان گفت در مقاطعی از تاریخ اسـلام، مسجد یکی از مهم‌ترین عناصر و حتّی عنصـر منحصر به فـرد در زندگی عبادی و فـردی و نیز زندگی جمعی و مادی فرد مسـلمان بوده اسـت. بسـیاری از کنش‌های اجتماعـی و اقتصادی مردم نظیر آموزش و حـل و فصل دعاوی، رفع مشکلات اجتماعی و حل مسـائل اقتصادی در درون مساجد صـورت می‌گرفـت (امیـن‌زاده، ۱۳۷۶). مهم‌تریـن چالش پیش روی مسـاجد در دوران معاصر، از دسـت دادن جایگاه مسـجد و کارکردهای دیرینه آن در جامعه می‌باشـد. در کنار مسـائل مطرح شـده وجود تعدد فرق و فرقه‌گرایی مذهبی یکی از عواملی است که مانع بروز کارکرد انسجام‌بخش دین می‌شود. فرقه‌های مذهبی بـا تقویت سـرمایهٔ اجتماعـی درون‌گروهی به شـیوه‌ای تخریبی سـرمایهٔ اجتماعی برون‌گروهی را تحلیـل می‌برند. به تعبیر زیمل رفتار فرقه‌ای با تقویت این باور که اعضای فرقه در دانشی رمزآمیز و منحصر به فرد با یکدیگر سهیم‌اند و فراتر از جهان روزمره سیر می‌کنند، به تعلق خاطر شدید و انحصاری اعضای فرقه به یکدیگر و دوری از امور خارج از فرقه منجر می‌شـود (حاجیانی، ۱۳۸۳). بر این اسـاس همهٔ انسان‌های خارج از فرقه، غریبه و بیگانه محسوب می‌شـوند و نباید با آنها به تعامل پرداخت. وجود چنین دیدگاهی می‌تواند عامل ایجاد افتراق و اختلاف بین مسلمانان شود.

بسیاری بر این گمانند که اندیشهٔ وحدت اسلامی محصول یکی دو سدهٔ اخیر است، و از زمانی که استعمار غرب بر مناطق اسلامی هجـوم برد، تعدادی از روشـنفکران مسـلمان و برخی از مراجع و عالمان دین، به انگیزهٔ دفاع از حیثیت اسلام، مسلمانان را به وحدت فراخوانده‌اند. در این که چنین حرکتی در این یکی دو سـدهٔ اخیر بسـیار قوی بوده تردیدی وجود ندارد، اما این گمان که پیش از آن هیچ تلاشی در راه تفاهم صورت نگرفته نادرست می‌نماید. تنها این نیست که کسانی از شیوخ سُنی در مدارس آنان تحصیل کرده‌اند و حتی بر فقه آنان نیز تسـلط یافته‌اند، هرچند این خود گامی در جهت تفاهم بوده اسـت. بلکه مقصود، کوشش‌هایی است که به هدف زدودن تعصب‌های مذهبی وتفاهم شـیعه و سنی در جریان بوده است. شـایان گفتن است که همیشـه یک دیدگاه مشخّص راجع به نوع وحدت و شـکل آن وجود نداشـته، اما در مجموع در دوره‌هایی از تاریخ اسـلامی، راه‌های جدی برای تفاهم مطرح شده و موضوع وحدت تنها در چند شـعار و یا مصلحت‌اندیشـی‌های مقطعی خلاصه نشـده اسـت (جعفریان، ۱۳۷۱). به نظر می‌رسـد شـرایط خاص معاصر جهان اسلام در بیسـت سال اخیر و تلاش بـرای تفرقـه و اختلاف‌افکنی ضرورت این تعامـل و همفکری را بیش از پیش جدی می‌کند.

در اینجا ابتدا به مبانی و کارکردهای اجتماعی مسـجد و بستر تاریخی و آسیب‌شناسی فرقه‌گرایی و اختلال‌های اجتماعی ناشی از آن پرداخته شـده اسـت. بعد از آن به ارزیابـی امکان مجاورت مسـاجد فرقه‌ها و چگونگـی پیامدهای مثبت و منفی ناشـی از هم‌جواری بر جامعه و شـیوه‌های این مجاورت در دسـت‌یابی به ارتقای تعاملات اجتماعی میان فرقه‌ها به سـنجش گذاشـته شده است. بنابراین تحقیق حاضر، در پی بررسی شیوهٔ نزدیکی فرق در فضاهای مذهبی است که ارتقادهندهٔ سطح فعالیّت‌های گروهی و روابط اجتماعی است.

روش پژوهش

هدف این پژوهش بررسـی چگونگی نزدیکی فرق در فضاهای مذهبی اسـت برای ایـن منظـور از دو روش تحقیق اسـتدلالی-تحلیلی و مصاحبه و نظرسـنجی در سـطح خبرگان و عموم مردم اسـتفاده شده است. در روش اول برای دست‌یابی به هدف تحقیق به منابع و متون معتبر کتابخانه‌ای و اسـنادی در زمینهٔ سابقهٔ چنین هم‌جواری و مسایل حاشیه‌ای آن مراجعه گردیده است. هم‌چنین شـبکهٔ جهانی اینترنت نیز منابع و اطلاعـات خوبی در زمینه این هم‌جواری در اختیار می‌گذارد که با آگاهی از برخی اغراض غیر مردمی و مزاحم قابل بهره‌برداری هستند. این مقدمات زمینه را برای طرّاحی و اعتبارسـنجی پرسشـنامه فراهم کرد. به منظور رواسازی پرسشـنامه و پاسـخ به این سؤال که پرسشـنامه واقعا آن‌چه را که برای آن طرح شـده است می‌سنجد یا نه، از دو روش روایی محتوا و نرمال بودن متغیّرهای پژوهش اسـتفاده شـد. در اعتبار محتوا، با اتکای به مباحث نظری، تأیید پنج نفر از اسـتادان نیز دریافت شد. از لحاظ قابل فهم بودن کلیه سـؤالات، پرسشـنامه ۳۰ نفر از مردم

Archive of SID
www.SID.ir

حاضر در مسجد آزمون و سپس با اندک تغییرات ابزار نهایی تهیه و در اختیار پاسخگویان قرار گرفت. جمعیّت آماری این پژوهش محدود به افراد اهل مسجد و تشخیص‌دهندهٔ اهمیّت آن و حساس به هویّت آن است که در دو گروه نخبگان و عموم قرار گرفتند. برای این منظور جمعیّت نمازگزاران در دو مسجد جامع شهر دو مذهبی گنبد کاووس مد نظر قرار گرفتند. نخبگان شامل معماران و جامعه‌شناسان و عالمان دینی هر دو فرقه به تعداد ۱۰نفر و مردم حاضر در مسجد هر دو فرقه به تعداد ۵۰ نفر انتخاب شدند که ۸۰ درصد آنها مرد و ۲۰ درصد زن بودند. این نسبت مساوی با افراد بهره‌بردار و اهل مسجد به طور مداوم در نمازهای روزانه مساجد طرفین است. افراد نمونه در ساعات مختلف روز و از بین گروه‌های سنی و تحصیلی گوناگون بودند. اطلاعات به دست آمده از پرسشنامه با استفاده از نرم‌افزار SPSS داده آماری شد. برای بررسی فرض نرمال بودن داده‌های پژوهش از آزمون کولموگروف- اسمیرنوف و برای نشان دادن پایایی پرسشنامه از آلفای کرنباخ استفاده شده است (جدول شمارهٔ ۱).

جدول شمارهٔ ۱: نتایج آزمون پایایی درونی پرسشنامه

متغیر	تعداد سوالات	آلفای کارونباخ	میانگین	انحراف معیار	سطح معناداری	نتیجه آزمون
فواید مجاورت	۹	۰/۷۶۴	۴,۲۳	۰,۲۹۲	۰,۱۳۶	نرمال است
مضرات مجاورت	۵	۰/۷۴۴	۱,۹۴	۰,۴۴۹	۰,۱۱۸	نرمال است
روش‌های مجاورت	۴	۰/۷۳۸	۳,۳۳	۰,۳۰۲	۰,۱۰۲	نرمال است

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵

همان‌طور که دیده می‌شود میانگین ارزیابی از مضرات بسیار کم‌تر از میان ارزیابی فواید مجاورت است. مقدار آلفای کرونباخ نیز نشان از پایایی بالای پرسشنامه دارد.

هم‌چنین، سطح معناداری آزمون کلموگروف- اسمیرنوف برای متغیرهای پژوهش بزرگتر از مقدار ۰/۰۵ است. در نتیجه تمامی متغیرهای مورد بررسی در پژوهش حاضر دارای توزیع نرمال هستند. بنابراین برای بررسی فرضیه‌های پژوهش از آزمون‌های پارامتری استفاده می‌شود.

مبانی نظری پژوهش

تعامل پایدار اجتماعی به معنای ایجاد رابطه بین دو نفر یا بیش‌تر است که منجر به واکنشی میان آنها شود و برای هر دو طرف شناخته شده، قابل قبول، متداوم و مایهٔ رشد و دست‌یابی آنها به خواسته‌های‌شان باشد. این تعامل اجتماعی می‌تواند یک موضوع فیزیکی، یک نگاه، یک مکالمه یا ارتباط بین افراد باشد که از یک‌سو خود مستلزم تعریف رویدادها و فعالیّت‌های متناسب و در نتیجه نقش‌پذیری مردم در فضا و عضویّت آنها در گروه‌ها و شبکه‌های اجتماعی است و از سوی دیگر ظرفیّت‌های محیطی زندگی عمومی بستر این تعاملات است. بناها و نهادهای اجتماعی مهم‌ترین زمینهٔ چنین تعاملاتی هستند و اگر خوب مدیریّت نشوند همین بناها مهم‌ترین عامل قطبیت و ناپایداری و تنش جامعه خواهند بود (دانشپور و چرخچیان، ۱۳۸۶: ۲۲). مذهب از بعد جامعه‌شناختی، موجب انسجام و یگانگی میان افراد و جوامع می‌شود؛ به عبارتی دیگر اعتقاد به باورها، ارزش‌ها و نمادهای مشترک، همدلی و هماهنگی را میان مؤمنان ایجاد و تقویت می‌کند (کوزر، ۱۳۶۷: ۲۰۰).

گاهی نگاه ما به آیین‌ها و مراسم مذهبی ادیان و مذاهب و فرقه‌های گوناگون چنان است که آنها را در تعارض کامل با یکدیگر می‌بینند، ولی در کنار اختلاف آموزه‌های نظری و عملی ادیان، می‌توان نقاط اشتراکی نیز در آنها دید (میرجعفری، ۱۳۸۸). بر اساس آموزه‌های اسلامی، دامنهٔ همزیستی انسان‌ها بسیار گسترده و به اندازهٔ همه انسان‌ها است. اسلام‌خواهان همزیستی مسالمت‌آمیز با انسان‌ها، فارغ از اندیشه و آداب و رسوم آنهاست. سطح مطلوب همزیستی انسان‌ها، همزیستی پایدار، کیفیّت بالای زندگی و خصلت‌های عالی و حداکثری زندگی است. اسلام برای همزیستی مسلمانان هر مذهب با اهل مذهب خود، با اعضای مذاهب دیگر، با مؤمنان به غیر اسلام و با تمامی انسان‌ها اصولی را قرار داده که با عمل به آنها، جامعه به سطح مطلوب همزیستی و تعایش می‌رسد. از آنجا که نقش اجتماعی دین اساساً در مجتمع کردن انسان‌هاست، پیوستگی اعضای جامعه و الزامات اجتماعی را افزایش می‌دهد و به وحدت میان آحاد جامعه کمک می‌کند. دین توافق گسترده‌ای را در سطح جامعه تضمین می‌کند؛ زیرا ارزش‌های زیربنای نظام‌های الزام اجتماعی، در بین گروه‌های دینی مشترک هستند (جلالی مقدم، ۱۳۷۹: ۲۰۲). از سوی دیگر، دین ارزش‌ها را می‌آفریند، به هنجارها شکل می‌دهد و به ارزش‌های ثابت اخلاقی قداست می‌بخشد. زندگی انسان از آن معنی می‌گیرد و راهنمای مؤثری برای هدایت و سعادت انسان در دنیا و آخرت است. دین کارکردهای مختلفی را برای جامعه و فرد به عهده دارد. برای جامعه معنایی از اجتماع و اجماع را به وجود می‌آورد و آن را تحکیم می‌بخشد. رفتارهای ضد اجتماعی را منع کرده و راه‌هایی را برای بازگشت دوباره خلاف‌کاران پیشنهاد می‌کند (تنهایی، ۱۳۹۰: ۵). چنان‌چه بازتاب هر دینی را می‌توان آشکارا در ساخت‌های فیزیکی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی فضاهای جغرافیایی تحت قلمرو آن دین مشاهده کرد (رحیمی، ۱۳۸۴: ۹۰). یکی از این فضاها در میان اندام‌های درونی هر شهر و روستا، نیایشگاه است که همواره جایگاه ویژه خود را داشته

Archive of SID
www.SID.ir

است (پیرنیا،۱۳۸۶: ۳۷). ابنیهٔ مذهبی از اساسی‌ترین عناصر بافت، ساخت و شکل شهرها محسوب می‌شوند (پیرنیا، ۱۳۷۹: ۴). از این رو، مساجد و ابنیهٔ مذهبی، کانون عبادی، اجتماعی و فرهنگی هویّتی دیرینه‌ای هستند که هرگز نمی‌توانند از ساختار اجتماعی و شهری جدا شوند (بهزادفر، ۱۳۷۶: ۱۱).

مسجد از بدو تأسیس، علاوه بر محل عبادت، محیطی برای تعاملات اجتماعی بوده است. این مکان در طول زمان، محلّی برای مشورت در مورد امور روزانهٔ اجتماع مسلمانان در نظر گرفته شد و به اقتضایِ فضای حاکم، به مکانی برای تصمیم‌گیری سیاسی و در زمان صلح و آرامش به جایی برای آموزش و تعلیم تبدیل می‌گردیده است (سعید آفتابی، ۱۳۹۰). از زمان بنیان‌گذاری مساجد اسلامی توسط نبی اکرم (ص) تاکنون، نه تنها مساجد به صورت شکلی متحوّل شده‌اند، بلکه از نظر فرهنگی و اجتماعی نیز در جریان دگرگونی قرار گرفته و هویّتی جدید یافته‌اند؛ به طوری که در تمام دوران اسلامی مسجد نخستین کانون عبادی، نخستین پایگاه تبلیغاتی، نخستین جایگاه دانش، مرکز فعالیّت‌های سیاسی و اجتماعی و مرکز خدمات اجتماع، فعالیّت‌های نظامی، قضاوت، محل اسکان و معامله بوده است (زرگر، ۱۳۸۶).

برای آن که مسجد بتواند جایگاه حقیقی خود را در جامعه محقّق سازد، لازم است دو دسته کارکرد را به صورت هم‌زمان تأمین نمایند: ۱. کارکردهای آیینی، ۲. کارکردهای فرهنگی- اجتماعی. بسیاری از فعالیّت‌ها به صورت همزمان هر دو کارکرد را در بردارند؛ به عنوان مثال برگزاری نماز جماعت از یک سو مراسمی آیینی است و از یک سوی دیگر کارکردهای فرهنگی - اجتماعی را نیز به همراه خود دارد. برآیند این دو کارکرد زمینه‌ساز اقبال عمومی و استقبال مردم از مساجد است، موضوعی که نوعی سرزندگی و شادابی معنوی را به همراه می‌آورد (مهدوی‌نژاد و مشایخی، ۱۳۸۹). مسجد به علّت عرضهٔ عملکردها و فعالیّت‌های متنوّع مذهبی و اجتماعی از توانایی لازم برای تقویت تعاملات اجتماعی و گسترش شبکه‌های عملکردی (رسمی و غیر رسمی) و افزایش ظرفیّت‌های اجتماعی برخوردار است. کثرت تعاملات اجتماعی در قالب شبکه‌های رسمی و غیر رسمی، افزایش انسجام و همبستگی اجتماعی در جامعه را سبب می‌شود. برگزاری آیین‌های مذهبی و گردهمایی‌هایی که عمدتاً به شکل خودجوش و غیر رسمی در قالب برپایی نمازهای یومیه، مراسم عزاداری، اعیاد و جشن‌های مذهبی انجام می‌گیرد، سبب تقویت تعاملات اجتماعی می‌شود. از سوی دیگر افرادی که در طول روز یا در ضمن برگزاری مراسمی که به صورت متناوب در ایام گوناگون سال در درون مساجد برگزار می‌شود، یکدیگر را ملاقات می‌کنند، به نوعی از جریان زندگی روزمرهٔ یکدیگر آگاه می‌شوند. وجود این ارتباطات می‌تواند عامل مهمی در جهت اشتراک مساعی افراد جامعه در جهت حل مشکلات یکدیگر باشد. کثرت و تنوّع روابط و تعاملات اجتماعی منجر به تقویت انسجام و همبستگی اجتماعی می‌شود (عارفی، ۱۳۸۵). با این حال وقتی سخن از مجاورت دو مذهب در کنار هم می‌شود حساسیّت‌های جدیدی آشکار می‌گردد. لزوماً این حساسیّت‌ها با فاصله گرفتن اعضای فرق از یکدیگر در شهرها رفع شود یا کاهش یابد، بلکه گاه به افزایش تنش نیز انجامیده است. سنّت گذشته تجربه‌های مختلفی را از بُعد روش‌های همزیستی (به تعبیر عربی تعایش) دینی و فرهنگی مورد توجّه قرار داده است که امروزه می‌تواند برای یافتن راه حل بهینه با دقّت بیش‌تری مورد بررسی قرار گیرد.

شناخت زمینهٔ تاریخی-اجتماعی همزیستی فرق اسلامی

در سده‌های اخیر بحث‌ها و تفسیرهای گوناگونی در حوزهٔ وحدت ادیان مطرح شده است. این بحث در جهان اسلام سابقه‌ای کهن دارد و هر بار با انگیزه‌های متفاوتی مطرح شده است. آنچه در طول ۱۵۰ سال اخیر در حوزهٔ وحدت مذاهب اسلامی مطرح شده واکنشی به فشارهای استعمار و تقابل میان جهان اسلام و غرب و آسیب‌های ناشی از ناپایداری جوامع مسلمان بوده است. مسلمانان به این نتیجه رسیدند که اگر وحدت‌شان را حفظ کنند بهتر می‌توانند در برابر دشمن مقاومت کنند و زندگی مطلوب‌تری داشته باشند، در واقع دریافتند اگر این شکاف مذهبی میان آنها باشد دشمنان راحت‌تر از آن علیه ایشان استفاده می‌کنند و به مطامع خود می‌رسند. این مهم‌ترین انگیزه‌ای است که به لحاظ سیاسی مسلمانان را وادار کرد روی موضوع وحدت فکر و این بحث را دنبال کنند. البته انگیزه‌های دیگری هم ممکن است وجود داشته باشد که بیش‌تر ناشی از دلسوزی مذهبی و سیاسی برای مسلمانان است. در قرون گذشته و حتّی در قرون اولیه اسلام نیز بحث وحدت میان شیعه و سنی مطرح بود. برای مثال در قرن ششم هجری در برخی از شهرهای ایران بحث وحدت مطرح شد. ممکن است فرم مباحث وحدت در آن زمان، مثل بحث‌هایی که در حال حاضر مطرح است نباشد، امّا به هر حال تلاش می‌شد تا این فاصله کم‌تر شود (جعفریان، ۱۳۸۸ ب).

در قرون چهارم و پنجم برخی از علمای شافعی و حنفی تلاش کردند تا با نوشتن کتاب‌هایی در بارهٔ امام حسین (ع) مظالم گذشته را جبران کنند. کتاب *مقتل الحسین* خوارزمی حنفی از این جمله است. در مقابل، در قرن ششم در شهر ری، متفکرانی را داریم که سعی می‌کردند تندی‌های تشیع را در برابر اهل سنّت را کم‌تر کنند، تا سنّی‌های شهرهای اطراف با خیال راحت‌تری زندگی کنند.

عبدالجلیل قزوینی رازی یکی از متفکران شیعی بود که در حوالی ۹۱۰ هجری در ری، یکی از مراکز شیعی‌نشین جهان آن روزگار، زندگی می‌کرد. او یکی از نخستین کسانی است که به شکل جدی و نظری بحث وحدت میان شیعه و سنی را مطرح و تلاش زیادی کرد تا فاصله میان این دو مذهب را کم کند. او در

Archive of SID
www.SID.ir

کتاب ارزشمند خود *النقض* برخی از عقاید افراطی خلفا را دربارهٔ شیعه نقد و برخی از نظرات تشیع را به لحاظ سیاسی معتدل کرد. به لحاظ سیاسی وی تلاش کرد جریان شیعه را به حاکمیّت وقت یعنی سلجوقیان نزدیک کند. او تنها کسی نبود که این اندیشه‌ها را مطرح می‌کرد، باید اشاره کرد که شکل‌گیری تصوف در قرون ششم تا هشتم کمک زیادی به وحدت میان این مذاهب کرد. متصوّفه حساسیّت مذهبی زیادی ندارند و برخی از فرق آن به اهل تسنّن نزدیک هستند و برخی هم اعتقادات شیعی دارند. به همین دلیل زمینهٔ لازم برای نزدیکی این دو را با هم فراهم می‌آورند.

در قرن هفتم خواجه نصیر الدین طوسی، عالم شیعه مذهب به بالاترین مقام وزارت هلاکو مغول رسید و با ساخت رصدخانه مراغه گروهی از اندیشه‌مندان و دانشمندان شیعه و اهل تسنن را گرد آورد و بستر مناسب را برای انتشار اندیشه‌های‌شان فراهم ساخت. علامه حلی عالم بزرگ شیعه را می‌توان به نوعی شاگرد خواجه نصیر دانست که اندیشه‌هایش در تکمیل فقه شیعه بسیار با ارزش بود و یکی از کسانی است که در کم کردن دامنهٔ اختلاف‌های مذهبی میان این دو مذهب شیعه و سنّی تلاش زیادی کرد (جعفریان، ۱۳۸۸ الف).

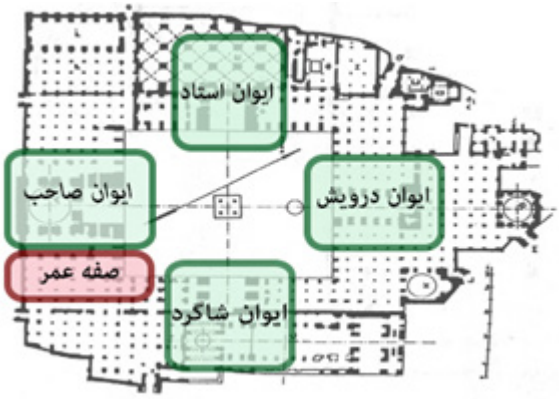
در طول تاریخ پیشنهادهای گوناگونی درباره روش‌های عملی تنش‌زدایی و نزدیکی فرهنگی فرق اسلامی در عرصهٔ زندگی شهری بیان شده است. یکی از این ایده‌ها، هم‌جواری مساجد فرق و فراهم کردن بستر تعاملات اجتماعی و فرهنگی میان آن‌هاست. این ایده در کنار نظریهٔ رقیب دوری و دوستی بر ضرورت رابطهٔ کنترل‌شده برای پرهیز از تنش‌ها و سوء استفاده‌های مغرضان تأکید دارد. در این الگو رابطهٔ دور را زمینهٔ بروز اختلاف بیش‌تر می‌داند و رابطهٔ نزدیک ولی مستقل را بهتر و پایدارتر ارزیابی می‌کند. در بسیاری از کتاب‌های این حوزه اشاراتی به این گونه هم‌جواری‌ها در تاریخ شده که نشان از سبقهٔ این ایده دارد. برای مثال در قرن پنجم هجری، در مسجدالحرام، با احیای مجدد گرایش اهل حدیث، یک امام برای چهار مذهب فقهی نماز می‌گزارد (جعفریان، ۱۳۹۳).

بررسی نمونه‌هایی از مساجد مشهور چند مذهبی

نمونهٔ مورد بررسی بر حسب نسبت جمعیّتی مذاهب شیعه و سنّی در قرن هشتم (مقارن با تنش‌های مذهبی و جدال بین تفکرات شیعه و سنّی) و تجلّی تفاهم میان مذاهب در کتیبه‌ها و تزئینات مسجد انتخاب شده و نشان از آن دارد که تکثّر و تنوّع فرهنگی و دینی امری بدیهی و حقیقی است و از زمان‌های گذشته مورد توجّه بوده است.

مسجد جامع اصفهان

در سال‌های پایانی دههٔ اول قرن هشتم، سلطان محمد خدابنده به آیین تشیّع تشرّف یافت و اقدامات مهمی را در گسترش این مذهب به عمل آورد. او در قزوین و اصفهان حکم داد تا سکهٔ شیعی ضرب کنند و این کار را معمول کرد (حسینی قمی، ۱۳۶۳: ۶۵). چنان چه ابن بطوطه در سفرنامه‌اش آورده است، اصفهان در قرن هشتم هجری به‌رغم آن که غالب سکنهٔ آن سنّی و شافعی مذهب بودند محلّهٔ شیعی‌نشین داشت (ابن بطوطه، ۱۴۰۵: ۹۹).

تصویر شمارهٔ ۱: مسجد جامع اصفهان، نام گذاری ایوان‌ها هم می‌تواند به نوعی مسالمت بین فرقه‌ای را در گذر زمان در این مسجد به نمایش بگذارد. حضور نام صاحب بن عباد به عنوان یک شخصیت شیعی و نام گذاری صفه عمر نیز به عنوان یکی از خلفای راشدین به نوعی این تعاملات مسالمت‌آمیز را القا می‌کند.
مأخذ: URL1

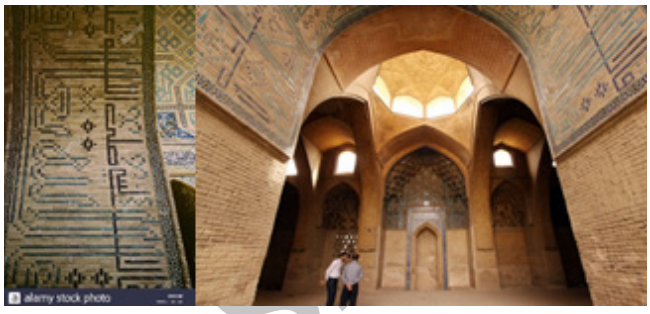
یکی از نشانه‌های دیگر تشیّع در اصفهان بویژه در عصر الجایتو حاکم ایلخانی، محراب زیبای الجاتیو در مسجد جامع اصفهان است که نام مبارک ۱۲ امام شیعه (علیه السلام) در گچ‌بری زیبای آن تعبیه شده است (همین الگو را در گنبد سلطانیه بکار گرفته است) (تصویر شماره ۲)، شبیه آن در محراب مسجد پیربکران واقع در قریهٔ پیربکران مربوط به زمان الجایتو دیده می‌شود (هنرفر، ۱۳۵۰: ۱۲۰و۲۵۷). شواهد دیگری از تشیّع اصفهان در قرن ۸ و ۹ هجری وجود دارد که نشان می‌دهد در این دو قرن، نوعی تفاهم میان مذهب شیعه و سنّی وجود داشته است که تجلّی آن در کتیبه‌های آثار تاریخی و به صورت حک نام خلفا و نام ۱۲ امام به همراه یکدیگر آمده است (جعفریان، ۱۳۸۵: ۷۳۵). از آن جمله می‌توان به این آثار تاریخی اشاره نمود: محراب مدرسهٔ امامی یا مدرسه باباقاسم در عصر شاه محمود از آل مظفر، بنای امامزاده اسماعیل و کتیبهٔ موجود در صفهٔ عمر واقع در مسجد جامع اصفهان (هنرفر، ۱۳۵۰: ۱۲۰و۱۳۹).

تا پیش از ورود سلجوقیان به اصفهان، مسجد جامع تنها از یک شبستان بدون گنبد تشکیل می‌شد؛ اما با ورود سلجوقیان به‌عنوان امپراتوری که می‌خواست چهار مذهب جهان اسلام را پوشش دهد، در معماری مسجد جامع تغییراتی به‌وجود آورد؛ تا این مسجد به عنوان مسجدی جهانی فضایی مطلوب برای هر چهار فرقه باشد. حضور تزیینات مربوط به تشیّع و اهل سنّت، در مسجد نشان از زندگی مسالمت‌آمیز فرق و پیشینهٔ هم‌جواری و تعاملات میان آن‌ها را تأیید می‌کند.

Archive of SID
www.SID.ir

تصویر شماره ۲: محراب الجایتو، تزیینات گچ‌بری محراب با نام ۱۲ امام نشان از حضور تشیّع در این مسجد جامع دارد.
مأخذ: URL2

تصویر شـــمارهٔ ۳: صفهٔ عمر، مربوط به اهل تسنن، کتیبهٔ این صفه، تنها کتیبهٔ مســجد جامع اصفهان است که نام ســه خلیفه نخست پیامبر اســلام، یعنی جنابانِ ابوبکر، عمر و عثمان در آن به چشــم می‌آید، اصفهان در قرون اولیه تعصب در تســنن داشت ولی به تدریجدر آن زمینه‌های هم‌جواری فراهم شد.
مأخذ: صالحی کاخکی، ۱۳۹۲، ۹۸

مسجد و مدرسهٔ سلطان حسن در قاهره

دارالفنون ســلطان حســن در قاهره که قرن هشتم هجری توسط ترک‌هــا بنا شــد، بزرگ‌ترین دارالفنون مملوکیان اســت. سراســر دیوار قبلهٔ ایوان اصلی مســجد ســلطان حســن که بین سال‌های ۱۳۵۶ و ۱۳۶۲ میلادی بنا شــده، پوشــیده از مرمرهای خاص دوران مملوکی اســت. این لوح‌ها از ســتون‌های عصر باستان بریده شده و در چارچوب‌های ســنگی قرار داده شــده‌اند. این سنگ‌ها اکثراً مرمر سفید بوده و بعضی‌ها نیز منقش به گل‌های ظریف برجسته هســتند. معمولاً در بین حاکمان اسلامی این رسم رواج داشت که بنایی ســاخته و نام نیکی از خــود بر جای بگذارند. بنای مجموعهٔ سلطان حســن دارای یک مسجد گنبددار در بخش جنوبی است که در هر طرف یک مناره دارد. چهار مدرسه مجزا در چهار گوشهٔ صحن چلیپایی شــکل آن ساخته شده که نشــان می‌دهد سلطان حسن قصد ایجاد وحدت بین چهار فرقه اسلامی (شافعی، مالکی، حنفی، حنبلی) را داشــته اســت و این هدف را با ساختن مسجدی در ضلع جنوبی مدرســه به صورت گنبددار پیاده کرده است. این بنا طوری ســاخته شده که طلاب چهار فرقه در چهار مدرسهٔ مجزا آموزش می‌دیدند ولی در حیاط جمع می‌شدند و نماز جماعت را با هم برگزار می‌کردند. ایوان سمت قبله که از بقیه بزرگ‌تر است مربوط به مذهب حنفی اســت که در مصر جمعیّت غالب داشت. ســالن مقابل آن مربوط به مذهب مالکی و دو سالن سمت راست و چــپ قبله به ترتیب مربوط به مذهب حنبلی و شــافعی اســت. قســمت‌بندی چهار مذهب به چهار ســالن که بــه صورت چلیپا قرار گرفته‌اند، یک قســمت‌بندی کلاسیک است که به مدل‌های معروفی مانند مدرسهٔ نظامیه در نیشابور و مدرسهٔ مستنصریه بغداد بر می‌گردد (بورکهارت، ۱۳۹۲: ۱۵۳).

تصویر شــمارهٔ ٤: مسجد و مدرسهٔ سلطان حسن، ایوان و مدرسه چهار فرقه در چهار ضلع مسجد
مأخذ: بورکهات، ۱۳۹۲، ۱۴۶

ماهیّت و مفهوم فرقه‌گرایی معاصر مذهبی

ادیان در طول تاریخ، مهم‌ترین منشأ شکل گیری آیین‌ها، دسته‌ها و فرق بوده‌اند. شکل گیری نحله‌های مختلف در حوزهٔ دین‌های بزرگ تاریخی پدیده‌ای رایج بوده اســت. در دامان ادیان، همواره کیش‌ها و آیین‌هایــی به‌وجود آمده‌انــد که آنها نیز به نوبهٔ خــود مایهٔ تولد فرقه‌های جدیدتری شده‌اند. اما این ویژگی با کارکرد اساسی دین در تناقض است. آن‌گونه که در اکثر نظریه‌های جامعه‌شناختی به ویژه نظریهٔ دورکیم آمده اســت، دین منشأ و عامل همبستگی و همدلی بین آحاد و اعضای هر جامعه است زیرا باعث تقویت روح جمعی و اشــتراک نظر مردم در خصوص باورها، ارزش‌ها و هنجارها می‌شود. علت این امر آن اســت که در همهٔ ادیــان و همهٔ دوره‌های تاریخی، همواره گروه‌ها و حرکت‌های جدیدی از بطن دین به‌وجود آمده‌اندکه همگی در ابتدای پیدایش، ماهیّت فرقه‌ای و محفلی داشــته‌اند. در ایــن مقطع، ادیان نــه در جهت تقویت همبســتگی اجتماعی بلکه برخلاف آن عمــل می‌کنند (حاجیانــی، ۱۳۸۳: ۲۳۴). جنبش‌ها و انشعاب‌های دینی، غالباً با تقسیم‌بندی‌ها و کشمکش‌های اجتماعی همراه بوده‌اند؛ بنابراین بررســی فرقه‌ها می‌تواند تا اندازه‌ای به بررسی اختلاف‌های اجتماعی نیز منجر شود (مالرب، ۱۳۸۱: ۲۳۴).

آغاز فرقه‌گرایی و چه بســا رشد اساســی فرقه‌گرایی در اسلام را باید از آن روزی دانســت که مســلمانان در یک صف بندی کاملاً متمایز به مناقشــه بر ســر موضوع امامت و رهبری جامعه پرداختند. آنان نــه تنها اختــلاف خویش را دربــارهٔ مصادیق امام و جانشــین پیامبــر(ص) ظهور و بروز دادند، بلکه در شــأن و ویژگی‌های آن نیز به مشــاجره پرداختند. جالب این‌که هر کدام نیز بر سیره و سخنان پیامبر(ص) تکیه می‌کردند. براساس این دیدگاه حتی می‌توان از این

Archive of SID
www.SID.ir

هــم عقب‌تر رفت و زمینه‌ها و عوامــل اصلی و ظهور مواردی از آن را در زمــان پیامبر(ص)، به ویژه در اواخر عمر آن حضرت مشــاهده کرد. با توجّه به چنین اندیشه‌ای، اولین فرقه‌های اسلامی تحت عنوان انصــار، طرفداران ابوبکر، طرفداران امام علی، بلافاصله بعد از رحلت پیامبر اســلام شــکل گرفتند ما قبل از شکل‌گیری خوارج و مرجئه و معتزله، با گروه‌های شــیعی، بوبکری، علــوی، عثمانی و معتزلی (معتزلهٔ سیاسی و قاعدین) روبه رو هستیم (عطوان، ۱۳۷۱: ۱۷-۲۷).

مطالعهٔ موردی تعامل اجتماعی در شهر گنبدکاووس

این شهر از نظر روابط دو گروه شیعه و سنی دارای اهمیّت است. تقریباً نیمی از جمعیّت شهر ترکمن‌های سنی مذهب هستند و نیم دیگر آن را اهل تشیّع تشکیل می‌دهند. این ترکیب جمعیّتی برای تحقیق حاضر مناســب به نظر می‌رسد. در این تحقیق با توجّه به اهداف مطالعه یعنی تعاملات اجتماعی و ارزیابی و امکان‌ســنجی مجاورت مســاجد، گنبدکاووس که در آن افراد شــیعه و ســنی با تعادل جمعیّتی نســبتاً یکسانی در کنار یکدیگر زندگی می‌کنند و روابط دو گروه به طور گسترده‌ای با یکدیگر پیوند خورده است، مناسب به نظر می‌رسد.

مقاله حاضر مبتنی بر این فرض اســت که «مجاورت مســاجد فرقه‌های شــیعه و اهل‌ســنت، باعث تقویت وحدت و بهبود روابط اجتماعــی و جلوگیــری از بحران در کشــور می‌شــود». اگر چه مجاورت مســاجد فرقه‌ها، فوایــد احتمالی بــرای جامعه و روابط اجتماعــی دارد، نظیر وحــدت اجتماعی و سیاســی، تنش‌زدایی، پی‌گیری امور مشترک شــهر، تعاملات دینی و فرهنگی، شناخت و نزدیکــی متقابل، می‌توان ایــن هم‌جواری مضرراتی نیز داشــته باشــد، نظیر امکان بی‌حرمتی به مقدسات پیروان مذاهب اسلامی مختلــف، امــکان ممانعــت از آزادی عمــل به احکام شــخصیه مذاهــب، خطر جدایــی و اختلاف‌های بیش‌تر بیــن مذاهب. در مجموع نتایج حاصل از پرســش دربارهٔ این امور رســیدن به پاسخ پرسش اصلی مقاله را هموار می‌سازد. در مرحله بعد پیشنهادهایی در مورد چگونگی مجاورت مســاجد تشــیّع و اهل تســنن، شامل رویکردهایــی نظیــر جدایی کامــل، هم‌جواری، هم‌جــواری نیمه ترکیبــی و یکپارچگی بر اســاس نظــرات پاســخ‌دهندگان عام و نخبگان ارائه می‌شود.

تحلیل یافته‌ها

برای امکان‌ســنجی مجاورت مساجد به بررسی فواید و مضررات این هم‌جواری و اهداف و رویکردهای ایجاد این هم‌جواری پرداخته شده است. پیامدهای احتمالی این هم‌جواری، به تصمیم‌گیری برای چگونگی تعاملات اجتماعی استفاده‌کنندگان کمک خواهد کرد.

عالمان دینی بــه عنوان گروهی مؤثــر از مخاطبان می‌توانند به چگونگی پیامدهــای هم‌جواری و تعاملات، بــه لحاظ مذهبی و نتایج اجتماعی و سیاسی و ریشه‌یابی بپردازند. در کنار آن‌ها مردم عادی، برگزارکنندگان و فرهنگ‌ســازان اصلی تعاملات در مساجد هســتند و واقعیت هر فرهنگ در آن‌ها ظهور می‌یابد. گروه ســوم معمــاران هســتند که نظر آن‌هــا در چگونگی تنظیم پرسشــنامه متناســب با امکانات ظرف معماری و شرایط گوناگون تحقق بهتر وحدت می‌تواند مؤثر باشــد. برای بررســی متغیّــر فواید مجاورت مساجد شیعه و سنی از ۹ ســؤال و برای متغیّر مضررات مجاورت مساجد شیعه و سنی از ۵ ســؤال در پرسشنامه استفاده شده است. مقایســهٔ میانگین مؤلفه‌های متغیّرها در جداول شماره ۲ و ۳ آورده شده است.

جدول شمارهٔ ۲: جدول مقایسه میانگین مولفه‌های متغیر فواید مجاورت مساجد شیعه و سنی

ردیف	گویه	بسیار کم ۱-۱,۸	کم ۱,۸-۲,۶	تاحدودی ۲,۶-۳,۴	زیاد ۳,۴-۴,۲	بسیارزیاد ۴,۲-۵
۱	وحدت اجتماعی و سیاسی و تنش زدایی					۴,۵۲
۲	پیگیری امور مشترک شهر				۳,۸۸	
۳	تعاملات دینی و فرهنگی					۴,۳۸
۴	شناخت و نزدیکی متقابل					۴,۶۷
۵	موضع گیری واحد در برابر دشمنان اسلام				۳,۷۳	
۶	تقویت احترام متقابل و رشته‌های اخوت اسلامی				۴,۰۳	
۷	آزادی عمل مذاهب در احکام شخصیه					۴,۵۵
۸	رسمیت و حضور بیشتر اقلیت‌ها در جامعه					۴,۷۴
۹	پذیرش اختلافات مذهبی برخاسته از اجتهادات ضابطه‌مند				۳,۶۳	

یافته‌ها حکایــت از آن دارد که عالمان دینــی بیش‌ترین فواید ناشــی از هم‌جواری مســاجد را در آزادی عمل مذاهب در احکام شــخصیه، رســمیّت دادن و حضــور بیش‌تر اقلیت‌هــا و پذیرش اختلاف‌های مذهبی دانســته‌اند و مردم اســتفاده‌کننده از مســجد شــناخت و نزدیکی فــرق و تعامل‌های اجتماعــی بیش‌تر را مورد توجه بیش‌تری قرار داده‌اند.

Archive of SID
www.SID.ir

جدول شماره ۳ : جدول مقایسه میانگین مؤلفه‌های متغیر مضرات مجاورت مساجد شیعه و سنی

ردیف	گویه	بسیار کم ۱-۱٫۸	کم ۱٫۸-۲٫۶	تاحدودی ۲٫۶-۳٫۴	زیاد ۳٫۴-۴٫۲	بسیار زیاد ۴٫۲-۵
۱	امکان بی‌حرمتی به مقدسات پیروان مذاهب اسلامی مختلف		۲٫۰۷			
۲	امکان ممانعت از آزادی عمل به احکام شخصیه مذاهب	۱٫۶۷				
۳	خطر جدایی و اختلافات بیشتر بین مذاهب		۱٫۹			
۴	ایجاد اختلافات مذهبی و در پی آن اختلافات سیاسی		۲			
۵	خطر نداشتن تمایل به حضور در مسجد برای پیروان مذاهب		۲٫۱			

بر اساس یافته‌های این جدول می‌توان ملاحظه کرد عالمان دینی و مردم استفاده‌کننده از مسجد بیش‌ترین مضررات احتمالی ناشی از مجاورت را عدم تمایل به حضور در مسجد، ایجاد اختلاف‌های مذهبی و سیاسی و امکان بی‌حرمتی به مقدسات دانسته‌اند.

بررسی متغیّرهای فواید احتمالی مجاورت و مضرات احتمالی مجاورت مساجد دو فرقه نشان می‌دهد که از نظر اکثر مردم و عالمان دینی، مجاورت مساجد بر تعاملات فرهنگی و وحدت بین مذاهب تأثیر زیاد و در مورد مضرات احتمالی تأثیر کم دارد. از این‌رو، می‌توان بین متغیّر سازندهٔ آن یعنی مجاورت مساجد دو فرقه و ایجاد فرهنگی پایدار و وحدت میان مسلمانان هم‌پوشانی و تأثیر مثبت دید، در نتیجه فرضیه اول مورد تأیید قرار می‌گیرد. بر اساس همین آزمون می‌توان اولویت‌ها را بر اساس سطح پاسخگویی جمعیّت آماری چنین استنباط کرد که رسمیت دادن و حضور بیش‌تر اقلیت‌ها در جامعه و البته آزادی عمل در احکام شخصیه در اولویت اول پاسخ‌دهندگان قرار دارد و پس از آن تمایل مردم به شناخت و تبادلات دینی و فرهنگی و فعالیّت‌های گروهی است.

برای بررسی فرضیه شیوه‌های مختلف مجاورت مساجد دو مذهب از ۴ سؤال در پرسشنامه استفاده شده است. مقایسهٔ میانگین پاسخ‌های داده شده به این ۴ سؤال در جدول شمارهٔ ۴ آورده شده است.

جدول شمارهٔ ٤: جدول مقایسه میانگین مؤلفه‌های متغیّر روش‌های مجاورت مساجد شیعه و سنی در شهر

ردیف	گویه	بسیار کم ۱-۱٫۸	کم ۱٫۸-۲٫۶	تاحدودی ۲٫۶-۳٫۴	زیاد ۳٫۴-۴٫۲	بسیار زیاد ۴٫۲-۵
۱	دو مسجد کاملا جدا در دو نقطه شهر	۱٫۵۳				
۲	دو مسجد کاملا جدا در نزدیکی هم			۳		
۳	حیاط و شبستان متفاوت در کنار هم با راه به هم					۴٫۳۵
۴	حیات مشترک و شبستان متفاوت					۴٫۴۸

موضوع دیگر بررسی نقش الگوهای استقرار مجاورت مساجد در وحدت مذاهب بود. متغیّرهای این فرضیه روش‌های استقرار مساجد و تأثیر آنها در ایجاد پایداری فرهنگی و وحدت اجتماعی بود. بیش‌تر علما و مردم پاسخ‌دهنده بر تأثیر دو شیوهٔ مجاورت بر تعاملات اجتماعی و وحدت میان مسلمانان، یعنی «حیاط متفاوت و شبستان متفاوت در کنار هم با راه به هم» و «حیاط مشترک و شبستان متفاوت» نظر مثبت داشته‌اند. از این‌رو، دیدگاه آنان بین روش‌های استقرار مساجد دو فرقه و ارتقا تعاملات دینی- فرهنگی و وحدت میان فرقه‌ها هم‌پوشانی و تأثیر دید. بر اساس همان آزمون می‌توان اولویت‌ها را بر مبنای سطح پاسخگویی علما، چنین استنباط کرد که شیوه مجاورت «حیاط متفاوت و شبستان متفاوت در کنار هم با راه به هم» در اولویت اول قرار دارد. از این رو در طراحی مسجد، ایجاد فضاهای فرهنگی مشترک بین دو فرقه و قرارگیری آنها ما بین فضاهای مذهبی پیشنهاد می‌شود.

نتیجه‌گیری

نتیجه کاربردی حاصل از این تحقیق به نظر می‌رسد نویدبخش شرایط نوینی در پایداری فرهنگی و اجتماعی ادیان در ایران باشد و ارزش دارد تا بر اساس آن به عنوان نمونه در یکی دو شهر واجد شرایط، چنین مساجدی را تأسیس و نسبت به بازخورد مردم و تصحیح احتمالی الگوهای مربوطه مبادرت کرد. مسجدی که دور از نیاز و موقعیّت زمانه و احوالات و آرمان‌های افراد استفاده‌کننده طرّاحی و ساخته شود، نمی‌تواند به محل مورد انتظارِ اتفاق جمعی تبدیل شود و در اکثر مواقع جایی خلوت خواهد بود که صرفاً برای اقامه نماز به آن مراجعه می‌کنند. برای ساخت مسجد پویا در هر جا، در هر زمان، ابتدا باید پیش از هر برنامه‌ریزی راهبردهای فرهنگی و اجتماعی آنها را در همان زمان و مکان مطالعه کرد و آن را مقدمهٔ برنامه‌ریزی قرار داد و از آن یک الگو ساخت. مساجد

Archive of SID
www.SID.ir

امروزی باید به گونه‌ای طرّاحی و معرفی شـوند که در کنار سـایر فضاهای شـهری برای انسـانِ متفکرِ کاوشـگرِ امروزیِ سوای از تمایزات فرقه‌ای قابل درک و پذیرش باشـند تا مکانی برای رهایی اندیشـه باشند، اندیشـه‌ای که تنها در سایهٔ آرامشِ فکرِ آزاد متولد خواهد شد.

از آن‌جا که مسـجد یک فضای اجتماعی بزرگ و یک عنصر شـاخص شهری نیز هست و انعکاسی اسـت از آینهٔ فرهنگ‌ها و آداب و رسـوم و اقوام مختلف، شـاید بتوان آن را تلفیقی از انواع کاربری‌ها با در نظر گرفتنِ نیازهای به اقتضایِ زمانِ انسانِ امروزی دانست. ساختن و تبعیت از الگوهای نوین تنها زمانی میسّر خواهد شـد که علاوه بر الزامات فضاییِ کلیِ مسـاجد کـه عناصر اولیه هسـتند، نیازهای فکری و فلسـفی و دینیِ دگرگون شده امروزی، دیده شود و پس از آن الگویی انعطاف‌پذیر که بیش‌تر این نیازها را پاسخگوسـت اجرا گردد. مسـاجد باید از مکانِ عبادیِ صرف (نمازخانـه) بیرون آیند و به فضایِ تعاملیِ سـرزندهٔ عبادی تبدیل شـوند تا حسِ کشـانندهٔ درونیِ تمام افراد جامعه با هر عقیده‌ای را غَلَیان بخشـند. پیداسـت که رسـیدن به این الگو نیاز به انجام مطالعات مسـتمر جامعه‌شناسی و روان‌شناسی و انجام مصاحبه‌ها و تکمیل پرسشنامه‌های متعدّد از طیف‌های مختلف مردم دارد.

چنان‌کـه بـر اسـاس داده‌هـای کمّـی و کیفـی حاصـل از پرسش‌شـوندگان این تحقیق، بیش‌تر آنها میـزان فواید مجاورت مسـاجد بر تعامـلات اجتماعی بیش‌تر و وحـدت بین مذاهب را زیاد دانسـته و بر عواملـی چون رسـمیّت دادن و حضور بیش‌تر اقلیت‌هـای مذهبـی در جامعه و آزادی عمـل مذاهب در احکام شخصیه تأکید داشته‌اند و مضرات این مجاورت را حداقل ممکن دانسـته‌اند. در تحلیل مجموعهٔ این پرسش‌ها و آزمون‌های مربوط به آنها می‌توان نتیجه گرفت که اکثریت پرسش‌شوندگان علاوه بر تأکید بر امکان مجاورت مسـاجد فرقه‌ها و تأثیرات مثبت ناشـی از آن بـر جامعه، این هم‌جواری را راهـی برای وحدت و تعاملات اجتماعی بیش‌تر و بازگشت مسـجد به کارکردهای اولیه خویش دانسـته‌اند. آنها هم‌چنین رویکرد هم‌جواری نیمه ترکیبی را که به دو مسجد مجزا با فضاهای مشترک می‌انجامد را برگزیدند و بدین ترتیب با احترام به حریم و احکام شخصیه مذاهب و رسمیّت دادن به آنها، تعاملات و کنش‌های اجتماعی را که در ماهیّت مسـجد وجود دارد را دوباره احیا کرده‌اند.

فهرست منابع و مراجع

۱. ابن بطوطه (۱۴۰۵ ق)، **الرحله ابن بطوطه**، دار بیروت للطباعه و النشر، بیروت.
۲. امیـن‌زاده گوهرریزی، بهناز (۱۳۷۶)، «حیاط مسـجد؛ بررسـی تاریخی و سـیر تحول آن»، **مجموعه مقالات همایش معماری مسـجد با گذشته، حال، آینده**، جلد اول، انتشارات دانشگاه هنر، اصفهان.
۳. بورکهارت، تیتوس (۱۳۹۲)، **هنر اسلامی: زبان و بیان**، ترجمه مسعود رجب نیا، انتشارات پکتا، تهران.
۴. بهزادفر، مصطفی (۱۳۷۶)، «معماری مسـجد و نمای شهری»، **مجموعه مقالات همایش معماری مسجد:گذشته، حال، آینده**، جلد دوم، انتشارات دانشگاه هنر، اصفهان.
۵. بهزادفر، مصطفی (۱۳۹۲)، «شناسـایی و ارزیابی مولفه‌های تأثیرگذار بر تعاملات اجتماعی»، **فصلنامه علمی پژوهشـی مرکز پژوهشی هنر معماری و شهرسازی نظر**، سال ۱۰، شماره۲۵.
۶. پیرنیـا، محمدکریم (۱۳۷۹)، **معماری ایرانی دوره اسلامی: مساجد**، تدوین محمد یوسف کیانی، انتشارات جهاد دانشگاهی، تهران.
۷. پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۶)، **آشـنایی با معماری اسـلامی ایرانی**، تدوین غلامحسین معماریان، انتشارات سروش دانش، تهران.
۸. تنهایی، حسین ابوالحسن (۱۳۹۰)، **جامعه‌شناسی دینی در شرق باستان**، چاپ دوم، انتشارات بهمن برنا، تهران.
۹. جعفریـان، رسـول (۱۳۷۱)، **اندیشه تفاهم مذهبی در قرون هفتم و هشتم هجری**، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی قم، قم.
۱۰. جعفریان، رسـول (۱۳۸۵)، **تاریخ تشـیّع در ایران**، به نقل از رسـایل الخوارزمی، انتشارات انصاریان، تهران.
۱۱. جعفریان، رسول (۱۳۸۸ الف)، **تاریخ تشیّع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی**، چاپ سوم، انتشارات علم، تهران.
۱۲. جعفریان، رسـول (۱۳۸۸ ب)، «پیشـینه وحدت اسـلامی به چه دوره‌ای باز می‌گردد؟»، **مجموعه مقالات تاریخ اسلام و ایران**، انتشارات قرآن سنتر، قم.
۱۳. جعفریان، رسـول (۱۳۹۳)، **مقالات و رسـالات تاریخی(دفتر دوم)**، انتشارات علم، تهران.
۱۴. جلالـی مقدم، مسـعود (۱۳۷۹)، **درآمدی به جامعه‌شناسـی دین**، انتشارات مرکز، تهران.
۱۵. حاجیانی، ابراهیم (۱۳۸۳)، «بررسی جامعه شناختی فرقه گرایی مذهبی و تأثیر آن بر نظم و ثبات سیاسی»، **مجله مطالعات راهبردی**، شماره ۲۴.
۱۶. حسـینی قمی، قاضی احمـد (۱۳۶۳)، **خلاصه التواریخ**، به تصحیح احسان اشراقی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
۱۷. دانشـپور، سـید عبدالهادی و چرخچیـان، مریـم (۱۳۸۶)، «فضاهای عمومی و عوامل مؤثر بر حیات جمعی»، **مجله باغ نظر**، شماره۴.
۱۸. رحیمی، حسـین (۱۳۸۴)، «در جستجوی شـهر اسلامی پایدار»، **مجله علمی پژوهشی پیک نور**، سال۵، شماره۲.
۱۹. زرگر، اکبـر؛ ندیمی، حمید و مختارشـاهی، رافونه (۱۳۸۶)، **راهنمای معماری مسجد**، انتشارات دید، تهران.
۲۰. سـعید آفتابی، حسـین (۱۳۹۰)، **توصیه‌هایی بـرای طراحی یک مسـجد الگویی با عملکرد دانشـگاهی**، گروه عمران دانشگاه آزاد اسلامی واحد بندرانزلی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد بندرانزلی، گیلان.
۲۱. صالحـی کاخکـی، احمـد؛ تقوی‌نـژاد، بهـاره و همتـی، آزاده (۱۳۹۲)، «بررسـی اجمالـی طرح‌های دوره آل‌مظفر بر اسـاس نقوش کاشـیکاری‌های صفه عمر در مسجد جامع اصفهان»، **فصلنامه اثر**، سال ۳۴، شماره ۶۱، تابستان.
۲۲. عارفـی، محمـد (۱۳۸۵)، «نقش مسـجد در امنیـت اجتمـاع محله‌ای»، **مجموعـه مقالات برگزیده سـومین همایش هفته جهانی مسجد (فروغ مسجد ۵)**، انتشارات موسسه فرهنگی ثقلین، قم.
۲۳. عطوان، حسـین (۱۳۷۱)، **فرقه‌های اسـلامی در سرزمین شام؛ در عصر اموی**، ترجمه حمید رضا شـیخی، انتشارات بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد.
۲۴. کوزر، لوئیس (۱۳۶۷)، **زندگی و اندیشـه بزرگان جامعه‌شناسـی**، ترجمه محسن ثلاثی، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.

Archive of SID
www.SID.ir

۲۵. مالرب، میشل، (۱۳۸۱)، **انسان و ادیان**، ترجمه مهران توکلی، انتشارات نی، تهران.
۲۶. مهدوی‌نـژاد، محمدجواد و مشـایخی، محمد (۱۳۸۹)، «بایسـته‌های طراحی مسـجد بر مبنای کارکردهای فرهنگی- اجتماعی»، **آرمانشهر**، شماره۵.
۲۷. میرجعفری، علی اصغر (۱۳۸۸)، «تنوع کثرت گرایی فرهنگی ، دینی»، **فصلنامه پژوهش فرهنگی**، سال دهم، دوره سوم، شماره۸
۲۸. هنرفر، لطـف الله (۱۳۵۰ش)، **گنجینه آثـار تاریخی اصفهان: آثار باستانی و الواح و کتیبه‌های تاریخی در استان اصفهان**، انتشارات ثقفی، اصفهان.
۲۹. هیلن براند، رابرت (۱۳۸۰)، **معماری اسلامی**، ترجمه باقر آیت‌الله زاده شیرازی، انتشارات روزنه، تهران.

30. URL1:
hibibhoora.com/1396/05/مسجد-جامع-اصفهان/
31. URL2:
http://www.asha.blogsky.com/1396/03/04/post-323/avicenna

Archive of SID
www.SID.ir

Surf and download all data from SID.ir: www.SID.ir

Translate via STRS.ir: www.STRS.ir

Follow our scientific posts via our Blog: www.sid.ir/blog

Use our educational service (Courses, Workshops, Videos and etc.) via Workshop: www.sid.ir/workshop